

УДК 811.

ФОНЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП ОРФОГРАФІЇ ЯК ФАКТОР РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОПИСУ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Тетяна ХОМЕНКО (Кропивницький, Україна)

e-mail: tat04jana24@gmail.com

ХОМЕНКО Тетяна. ФОНЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП ОРФОГРАФІЇ ЯК ФАКТОР РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОПИСУ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглядається фонетичний принцип як основний принцип сучасної німецької орфографії. Аналізується зміна в розумінні цього принципу: відповідність звуку і букви; потреба в правилах написання, сучасне розуміння як принципу передачі алофонів на письмі.

Вважається, що правопис німецької мови побудований на фонетичному принципі. Були проаналізовані пункти реформи правопису, пов'язані з його застосуванням. Їх виявилось небагато: відповідність голосних та приголосних звуків літерам; написання слів з -ss-, -ß-; написання адаптованих в мові іноземних слів.

Ключові слова: фонетичний принцип орфографії; правопис німецької мови; правила написання; основний принцип німецької орфографії; реформа правопису.

KHOMENKO Tetyana. PHONETICAL PRINCIPLE OF ORTHOGRAPHY AS A FACTOR OF REFORMING IN THE GERMAN LANGUAGE SPELLING

In this paper phonetical orthographical principle as the main fundamental in the reformed orthography of German language spelling is examined. Written language does not copy oral speech, that's why it has its own laws of development. Orthographical principle determines the choice of the only spelling, where there is the possibility of two or more different variants of spelling. Due to the reform of German language spelling attracted the attention of scientists and society in different countries. The spelling reform authorizes by the government, spontaneous period is characterized by the chaotic choice of character skeleton for the transmission of a sound. In such a way, private orthographies of authors, monasteries, printing plants appeared. Phonetical principle of letters was the most important during the period of grammatist-normalizationists, the following orthographical principles were proposed: pronunciation, the word-derivation, the common usage of the word. J. Grimm declared the traditional orthography. Different branches were tried to unite the first orthographical reform of 1901. In 30-s years of the 20th century with the appearance of phonology the phonetical principle was developed: one phoneme was suited by one orthographical skeleton. The approaches to the phonetical principle were changed. The scholars started to demand the rules of spelling according to this principle. Nowadays German scientists understand phonetical principle as the spelling according to one character skeleton for one allophone. According to German scientists the German language spelling based on phonetical principle because it has correlation of the sound and the letter as the words 100:112. Spelling according to phonetical principle during the reform of German language orthography has not many changes. The reform does not appeal to the phonological variants of sounds and graphical marking of long and short vowels. The spelling regulation of the letters -ss-, -ß- is due to the phonological principle. «Adapted words» in German language are written due to this principle.

Keywords: orthographical principles; German language spelling; phonetical principle; the reform of German language spelling; the rules of spelling.

Вирішальним для виникнення принципів побудови графічних та орфографічних систем став характер співвідношення усних та писемних мовних знаків. Писемна мова лише відображає, ні в якому разі не копіює усне мовлення, тому вона має свої закони розвитку. Процеси нормалізації та кодифікації писемної норми потребують визначення основних принципів, на які спирається орфографія та графіка певної мови. Орфографічний принцип визначає вибір одного написання там, де є можливість двох або більше різних варіантів написання [6].

Мета статті – проаналізувати реалізацію основного орфографічного принципу в рамках положень реформи правопису німецької мови.

Орфографія регулює норми писемно-мовленнєвої діяльності відносно усно-мовленнєвої. У випадку, коли існує варіативність застосування графічного знаку, користувач мови повинен спиратися на існуюче «узаконене» орфографічне правило. Правило вказує, яка графема із низки можливих повинна вживатися у конкретному випадку, щоб написане відповідало нормативним вимогам.

Під орфографічними принципами розуміють основні відношення графічного рівня до інших рівнів мовної системи, вони забезпечують теоретичні основи орфографічних правил різного типу [11, с. 85].

У зв'язку з реформуванням правопису німецької мови привернув увагу науковців та суспільства у багатьох країнах. Орфографічна система цієї мови опинилася в таких умовах, коли труднощі в її застосуванні заважали нормальному функціонуванню і призвели до необхідності нового реформування німецької орфографії. Основні положення реформи були розроблені та піддавалися критиці такими науковцями, як Я. Вольгемут, Г. Глинц, Р. Кьолер, П. Кьолер, Д. Неріус, Ю. Нидерхойзер, К. Хеллер, Г. Цабель, Б. Шаедер, Г. Штикель.

На відміну від безперервних змін, що відбуваються у фонетичній та фонематичній/фонологічній системах мови, зміни графічної та орфографічної систем у вигляді реформ, санкціонованих владою, відбуваються через досить довгий проміжок часу: перша орфографічна реформа відбулася у 1901 році, друге реформування – приблизно через сто років від першої реформи.

В стихійному етапі розвитку німецького правопису можна виокремити два періоди: період хаотичного вживання графічних знаків для передачі звуків німецької мови та період цілеспрямованих зусиль німецьких мовознавців по створенню писемної норми (але не санкціонованої владою).

У давньоверхньонімецький та середньверхньонімецькій періоди розвитку німецької мови розбіжності у написанні залежали від вживаного діалекту. Оскільки німецька писемність зародилася в монастирях як осередках освіти [14, с. 56], першими писемно обізнаними людьми були монахи. Монастирі знаходилися в різних частинах німецькомовної території. Сент-Галлен, Мурбах, Райхенау були на алеманнській території; Сент-Еммерам, Тегернзее, Монзее, Регенсбург, Фрайзінг, Зальцбург – на баварській території; Вюрцбург, Фульда – на східно-франкській території; Лорш, Майнц – у рейнсько-франкських землях; Вайсенбург – у південно-франкській частині країни; Кельн, Трір – на середньо-франкській території [8, с. 31]. На цьому етапі розвитку німецька мова існувала лише у формі діалектів. Звісно, монахи у більшості випадків застосовували на письмі діалект, на території розповсюдження якого був розташований монастир, або, рідше, свій рідний діалект («як чуємо, так і пишемо»). Правила написання діяли в межах одного монастиря. Іноді окремі автори виробляли свої власні правила, які утворювали так звану «приватну орфографію» і застосовувалися від початку до кінця тексту.

На період цілеспрямованих зусиль німецьких мовознавців по створенню писемної норми припадає діяльність граматистів-нормалізаторів. З 17 ст. нормуванням мови займалися мовні товариства. Сферами їх діяльності були орфографія, орфоепія, пуризм [16]. Ієронім Фрейер у роботі «Anweisung zur Teutschen Orthography» (1722 р.) [2, с. 205] назвав такі принципи німецького правопису: вимова (Aussprache), походження слова, його «родовід» (Abstammung), написання за аналогією (Analogie), звичне вживання (Schreibgebrauch). К. Гвейнц розробив такі орфографічні принципи, як етимологія (Etymologie), написання за аналогією (Aussprache), узус-вживання (Usus) [16]. І. К. Аделунг орієнтувався на вживання слова [2, с. 250], мовне вживання [7, с. 220]. У своїй праці «Vollständige Anweisung zur deutschen Orthographie» (1788 р.) він висловлювався за звуковий принцип письма («Schreib ..., so wie du sprichst...», при цьому беручи до уваги найближче походження слова («...mit Beobachtung der erweislichen nächsten Abstammung...»), а там, де цього не вистачає, потрібно орієнтуватися на звичне вживання («...wo diese aufhört, des allgemeinen Gebrauchs») [16]. Якоб Грімм виступав за узаконення традиційного принципу в німецькій орфографії, за яким треба було додержуватися вжитку слова, поширеного у середньверхньонімецький період. За його пропозицією потрібно писати *Wirde* замість *nvn. Würde, zwelf* замість *nvn. zwölf* [7, с. 236].

З появою такої науки, як фонологія, у 30-ті роки 20 ст. поглибилося розуміння морфологічного принципу орфографії і була висунута ідея можливості побудови орфографії на фонематичному принципі. До цього часу основними орфографічними принципами різних мов вважалися фонетичний та морфологічний.

Фонетичним вважається такий принцип, коли для кожного звуку існує свій писемний знак в графічній системі мови (для кожного звуку – один знак, для кожного знаку – один звук) [7, с. 237]. Фонетичний принцип підпорядковується положенню: пиши так, як чуєш. Онтологічно він був першим принципом написання. Цей принцип написання є доречним для того, хто пише.

Але треба мати на увазі, що писемною мовою користується не лише «той, хто пише», а й «той, хто читає». Для «читачів» найбільш вдалим є морфологічний принцип. Він полягає в тому, що графічний образ морфеми зберігається у формах та похідних, незалежно від того, як ми вимовляємо звуки, що складають дану морфему: *baden* – *Bad* [ba:dən] – [ba:t].

Фонологія основною вимовною одиницею проголосила не звук, а фонему – ідеальний впізнаний образ звуку. Фонема з'являється в мовленні у вигляді конкретних звуків. При

цьому фонема може реалізуватися як варіант звуку: [kɛpən] – [k'ɔpən], або як інший звук [fra:gə] – [fra:kliç].

Московська фонологічна школа розвинула теоретичні засади фонематичного/фонемного принципу написання. Ідею фонематичного принципу сформулював М.Ф. Яковлев у 1928 р, поняття цього принципу орфографії було розвинуто у 1930 р. Р. І. Аванесовим та В. М. Сидоровим [1]. І.С. Ільїнська та В. М. Сидоров у своєму поясненні суті фонематичного письма наголошують, що в такому письмі одні й ті ж букви алфавіту означають фонему у всіх її видозмінах. При цьому видозміни фонemi позначаються на письмі за її основним звучанням в тих фонетичних позиціях, де якість її звучання не обумовлена. В результаті кожна морфема, оскільки вона містить одні й ті ж самі фонemi, завжди пишеться однаково. І навіть у тому випадку, коли в усному мовленні вимовляється по-різному [5, с.8].

Як можна помітити, з одного боку, цей принцип близький до морфологічного, оскільки визначає однакове написання морфemi у різних словоформах; з іншого боку, він подібний до фонетичного, бо визначає відповідність одного графічного знаку для однієї фонemi.

На думку В. Ф. Іванової написання слів типу «гром» (рос.), (alt, Kunst, rot) виключається з дії будь-яких орфографічних принципів, в цих словах відсутні орфограми. Л. Р. Зіндер вважав, що написання таких слів відповідає фонемному принципу, оскільки той, хто пише, завжди стоїть перед вибором знаку написання, а там, де є вибір, є й орфограма [3, с. 93], забуваючи про те, що вільний вибір писемного знаку для позначення звуку характерний для стихійного періоду розвитку орфографії. В період санкціонування орфографії владою графічна та орфографічна системи є визначеними, ustalеними, нормованими та кодифікованими. Отже, у даному випадку про вільний вибір знаку не можна говорити. В. Ф. Іванова, остаточно заплутує питання, проголошуючи, що тут діє фонемний принцип, але не орфографії, а графіки і письма цілому [4, с. 159].

В результаті слова були поділені на ті, що пишуться «за вимовою» та ті, що пишуться за фонетичним принципом, маючи орфограми [6], не враховуючи онтологічної первісної природи фонетичного принципу. Навряд чи при застосування фонетичного принципу письма потрібні орфограми, він перевіряється мовленням, «як чуємо, так і пишемо». З точки зору названих авторів виходить, що фонетичний принцип може бути основним лише у тих мовах, де немає позиційного чергування звуків, чому суперечить мовна практика. Наприклад, правопис білоруської мови побудований на фонетичному принципі при існуванні значної низки чергувань (біл. лес – лясы).

Німецькі вчені теж неоднозначно трактують фонетичний принцип. Вони називають його звуковим принципом (Lautprinzip) та виокремлюють фонетичний та фонологічний принципи. К.-Д. Бюнтінг обидва принципи має за один і пояснює його як співвідношення фонemi та графemi 1:1. Алофони повинні відображатися однією, тією є самою графемою [9, с. 1371-1373]. Я. Вольгемут інтерпретує фонологічний принцип, як і К.-Д. Бюнтінг, а фонетичний принцип, як «кожен алофон має свою фонему», і порівнює таке написання з IPA – транскрипцією [16].

Х. Альтманн та У. Цігенхайн розрізняють фонетичний та фонологічний принципи. Алофони можуть на письмі відображатися (фонетичний принцип) або не відображатися (фонологічний принцип). Фонологічний принцип вони називають ще фонографічним і вказують, що при застосуванні цього принципу кожній фонемі відповідає графема, а кожній графемі – фонема [13, с. 125].

За твердженням німецьких вчених провідним принципом правопису німецької мови є фонетичний принцип (Lautprinzip). Взавши за основу членування мови склад, а не букви чи цілі слова, дослідники стверджують, що співвідношення між звуком та буквою у німецькій мові складає 100 : 112 [16], або 90% [15]. Як приклад наводиться слово Ebbe [ɛbɐ]. На перший погляд звуку [b] відповідають на письмі дві букви <bb>. Але якщо слово поділити на склади <Eb-be>, то дійсно кожний звук має відповідний графічний знак.

За Дуденом [10] в положеннях відповідностей звуків та букв (Laut-Buchstaben-Zuordnungen) орфографічна реформа втілила небагато змін. Потрібно згадати, що, за деякими виключеннями, німецька мова передається латинськими літерами. Для передачі 38-42 звуків німецької мови існує 26 латинських знаків та додаткові Ä, ä, Ö, ö, Ü, ü, ß. В латинському алфавіті не було знаків для африкат, деяких фрикативних звуків, не було засобів для розрізнення

довготи та короткості голосних. Тому вводилися нові літери та їх комбінації. Писемні знаки, що передають голосні звуки німецької мови, це – a, e, i, ie, o, u, ä, ö, ü. Для приголосних звуків існують такі знаки: p, t, k, b, d, g, f, w, s, ß, j, h, m, n, l, r, qu, ch, sch, v, x, z. До того ж кожен з них має варіант прописної літери.

Орфографічна реформа не врегулювала графічне позначення довготи/короткості голосних звуків. Графічні можливості для позначення довготи залишилися тими ж самими: подвоєння літери та знаки подовження h, e (Naar, Hahn, hier). Існує просте правило: знак подовження може стояти тільки після довгого голосного. Знак подовження h вживається після будь-якого голосного, знак подовження e – лише після i. За новою орфографією знак подовження h не ставиться перед приголосним d: Lede, Lode, (раніше Lehde, Lohde). У словах іншомовного походження довге i не позначається через ie (Maschine, Medizin). У більшості випадків довгота голосного графічно ніяк не означена (klar Wüste).

Короткість голосного графічно позначається групою приголосних за ним. В цю групу можуть входити подвоєні приголосні (wollen), сполучення приголосних, що позначають один звук ck, tz, ng, chs (Zucker, sitzen, lange, wachsen), або різні звуки (Kante).

Після короткого голосного приголосний не подвоюється у таких випадках [12, с. 1115]: односкладові, переважно іншомовні слова (Bus, Job), іншомовні суфікси –ik, –it (Kredit), слова з неясним морфемним складом (Himbeere), багато слів іншомовного походження (Hotel), закінчення –d, –st, –t (Gespinst, Gunst), односкладові граматичні слова (bis, man, was), форми допоміжних дієслів (bin, hat). Виключенням з цього переліку є слова Mittag, dennoch.

Написання слів з –ss– та –ß– відповідає фонетичному принципу. За правилом –ss– вживається після коротких голосних (lassen – lässt), а –ß– після довгих голосних та дифтонгів (Maß, draußen). Тобто, якщо при зміні форми слова змінюється довгота звуку, то змінюється і написання наступної літери –ss– та –ß–. (Beschluss – beschließen).

За новими правилами більшість слів іноземного походження має два варіанти написання – написання за мовою походження та написання за правилами реформи. Якщо слово вважається «онімеченим», то переважає останній варіант написання і тоді воно відбувається за фонетичним принципом. Прикладами слів, що були адаптованими в німецькій мові є такі: Telefon, Megafon, Fotograf, Grafik, Biografie, Delfin, Panter, Tunfisch.

Отже, фонетичний (звуковий) принцип орфографії вважається основним в побудові та застосуванні правопису багатьох мов. У часи зародження писемності він був первісним та єдиним принципом написання. Основне правило, яке при цьому діяло: «пиши, як чуєш». У ході мовного розвитку звукова система пережила багато змін, що відобразилося також на розумінні фонетичного принципу. Вчені, що розглядали орфографію мови як низку правил, вимагали застосовувати орфограми при написанні за цим принципом. Паралельно виникло поняття написання слів «за вимовою», що, по суті, є відображенням первісного поняття фонетичного принципу.

З появою фонології з'явилося поняття фонематичного (фонемного) принципу написання, коли одній фонемі відповідає на письмі одна графема. Як наслідок, змінилося розуміння та пояснення фонетичного принципу. Нерідко він трактується тепер як відповідність алофона та графеми, написання за ним виявляє схожість до IPA – транскрипції.

Написання слів за фонетичним принципом (Lautprinzip) при реформуванні орфографії німецької мови зазнало не багато змін. Хоча мова постійно розвивається, фонетичні варіанти постійно фонологізуються, утворюючи самостійні звуки, реформа не звертається до цього аспекту функціонування німецької мови. Яскравим прикладом може бути фонема [r]. Вона реалізується в декількох варіантах, які вже давно стали окремими звуками. До недосконалостей реформи в цьому аспекті можна віднести також відсутність графічного позначення довготи/короткості голосних звуків на письмі.

Позитивними моментами є урегулювання написання –ß–, –ss– за фонетичним принципом, а також пріоритетне написання адаптованих до німецької мови іноземних слів за фонетичним принципом.

Наступного розгляду потребують інші орфографічні принципи (морфологічний, історичний, за аналогією, лексичний тощо) та їх реалізація в рамках орфографічної реформи німецької мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аванесов Р.И. Реформа орфографии в связи с проблемой письменного языка /Р.И. Аванесов, В. Н. Сидоров //Русский язык в (советской) школе. – 1930. –№ 4. – С. 110 –118.
2. Бах А. История немецкого языка / А. Бах. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1959. – 344 с.
3. Зиндер Л. Р. Очерк общей теории письма/ Л. Р. Зиндер. – Л.: Наука, 1987. – 112 с.
4. Иванова В.Ф. Современная русская орфография: учеб. пособие/ В. Ф. Иванова. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.
5. Ильинская И. С. Современное русское произношение/ И.С. Ильинская, В. Н. Сидоров// Ученые записки кафедры русского языка Московского городского педагогического института им. В. П. Потемкина. – 1953. – т. 22, вып. 2. – С. 3 – 40.
6. Лингвистический энциклопедический словарь [Электронный ресурс]/ Режим доступа: www.tatemark.narod.ru
7. Филичева Н. И. История немецкого языка/ Н. И. Филичева. – М.: из-во Моск. ун-та, 1959. – 280 с.
8. Bublyk W. N. Geschichte der deutschen Sprache/ W. N. Bublyk/ – Vynnytsya: Nova Knyha, 2004. – 266 S.
9. Bünting K.-D. Deutsches Wörterbuch/ K.-D Bünting, R. Karatas. – Chur: Isus Verlag, 1996. – 1472 S.
10. Duden. Crashkurs 13.4.2001 [Электронный ресурс]/ Режим доступа: www.duden.de
11. Duden. Deutsche Orthographie. – Berlin: Bibliographisches Institut, 2000. – 467 S.
12. Duden. Die deutsche Rechtschreibung. – Mannheim: Bibliographisches Institut, 2000. – 1216 S.
13. Altmann H. Phonetik, Phonologie, Graphemik fürs Examen/ H. Altmann, U. Ziegenhain. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2007. – 195 S.
14. Moskalskaja O. I. Deutsche Sprachgeschichte/ O. I. Moskalskaja. – М.: Hochschule, 1977. – 278 S.
15. Osner J. Grundlagen der deutschen Orthographie [Электронный ресурс]/ Режим доступа: www.grundbildung.de
16. Wohlgemuth J. Geschichte der deutschen Sprache [Электронный ресурс]/ Режим доступа: www.linguist.de

REFERENCES

1. Avanesov, R. I. (1930). Reforma orfografii v svyazi s problemoy pismenogo yazyka// Russkiy yazyk v (sovetskoy) skole. [The reform of spelling connected with the written language problem// Russian language at (soviet) school].
2. Bakh, A. (1956). Istoriya nemetskogo yazyka. [History of German Language]. Moscow. Publishing house of foreign languages.
3. Zinder, L. R. (1987). Ocherk obschey teorii pisma. [An essay on the general theory of writing]. Leningrad: Nauka.
4. Ivanova, V. F. (1991). Sovremennaya russkaya orfografiya. [Modern Russian orthography]. Moscow: Vysshaya shkola.
5. Iljinskaya, I. S. (1953). Sovremennoye russkoye proiznosheniye// Uchyonyye zapiski kafedry russkogo yazyka Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo institute im. V. P. Potyomkina. [Modern Russian spelling// Proceedings of the Russian Language department of the Moscow City Teachers' Training Institute named after V. P. Potyomkin]. Moscow.
6. Lingvisticheskiy enziklopedicheskiy slovar. [Linguistic encyclopaedic dictionary] / www.tatemark.narod.ru
7. Filicheva, N. I. (1959). Istoriya nemetskogo yasyka. [History of German language]. Moscow: Moscow University.
8. Bublyk, W. N. Geschichte der deutschen Sprache/ W. N. Bublyk/ – Vynnytsya: Nova Knyha, 2004. – 266 S.
9. Bünting, K.-D. Deutsches Wörterbuch/ K.-D Bünting, R. Karatas. – Chur: Isus Verlag, 1996. – 1472 S.
10. Duden. Crashkurs 13.4.2001 [Electronic resource]/ Access mode: www.duden.de
11. Duden. Deutsche Orthographie. – Berlin: Bibliographisches Institut, 2000. – 467 S.
12. Duden. Die deutsche Rechtschreibung. – Mannheim: Bibliographisches Institut, 2000. – 1216 S.
13. Altmann, H. Phonetik, Phonologie, Graphemik fürs Examen/ H. Altmann, U. Ziegenhain. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2007. – 195 S.
14. Moskalskaja, O. I. Deutsche Sprachgeschichte/ O. I. Moskalskaja. – М.: Hochschule, 1977. – 278 S.
15. Osner, J. Grundlagen der deutschen Orthographie [Electronic resource]/ Access mode: www.grundbildung.de
16. Wohlgemuth, J. Geschichte der deutschen Sprache [Electronic resource]/ Access mode: www.linguist.de

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Хоменко – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імен Володимира Винниченка.
Наукові інтереси: історія німецької мови, фонетика німецької мови.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Tetyana Khomenko – candidate of pedagogical science, docent of the department of German language and its methodic teaching at the Central-Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vinnichenko.
Scientific interests: History of German language, Phonetic of German language.